

Фронтіві епістолярії 1941-1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей

Ніколаєнко Анна Віталіївна

Ніколаєнко Анна. Фронтіві епістолярії 1941-1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей. В статті окреслюється історіографія проблеми дослідження фронтіві епістоляріїв 1941-1945 рр., проводиться аналіз фронтіві епістолярного комплексу Дніпропетровського регіону з позицій гуманістичних цінностей, місця етичної мотивації в ціннісній орієнтації українських фронтівіків, визначаються основні напрями подальшої праці над малодослідженими аспектами теми.

Ключові слова: епістолярна спадщина 1941-1945, українські фронтівіки, гуманістичні цінності.

Николаенко Анна. Фронтвые эпистолярные 1941-1945 гг. через призму гуманистических ценностей. В статье очерчена историография проблемы исследования фронтіві епістоляріїв 1941-1945 гг., проводится анализ фронтіві епістолярного комплекса Днепропетровского региона с точки зрения гуманистических ценностей, места этической мотивации в ценностной ориентации украинских фронтівіков, определяются основные направления дальнейшей работы над недостаточно исследованными аспектами темы.

Ключевые слова: эпистолярное наследие 1941-1945, украинские фронтівіки, гуманистические ценности.

Nikolaenko Anna. Epistolarity from front 1941-1945 from the point of view of values of humanism. The author in article has described a historiography of a problem of research of letters from front 1941-1945, has analysed a complex of letters from front of the Dnepropetrovsk region from the point of view of values of humanism, the author has defined seat of ethical motivation in valuable orientation the soldier from Ukraine, allocates the basic directions of work with insufficiently known aspects of subject matter.

Key words: epistolary heritage 1941-1945, ukrainian front - line soldiers, humanistic values.

Фронтіві епістолярний комплекс 1941-1945 рр. складає інформативну джерельну базу, яка є підґрунтям для дослідження широкого спектру наукової проблематики, зокрема еволюції свідомості людини в ситуації бойової дійсності, ієрархії цінностей фронтівіка, мотивації діяльності, окремих особливостей побуту та

психологічного клімату в військових формуваннях, впливу змісту фронтіві листів на визначення ціннісних орієнтирів цивільного населення.

Листи з фронту мають велике суспільно-політичне, виховне значення, тому вже в роки Великої Вітчизняної війни почалася публікація воєнних епістолярних джерел в пресі, а з 1942 р. було видано декілька збірок фронтіві листів, розрахованих на масового читача.

До цих видань включені листи, які найбільш відповідали всім вимогам цензури, мали ідеологічний контекст, тому за соціальним статусом адресанти здебільшого були політпрацівниками чи провідниками комсомольських об'єднань. Після війни видавництво цих документів скоротилося і відновилося тільки у 70—80-х рр., у повоєнних виданнях ідеологічний підтекст проступає менш яскраво [4; 26; 33].

Аналіз фронтіві епістоляріїв крізь призму гуманістичних цінностей, акцентування уваги дослідника на питаннях міжособистісних стосунків в екстремальній ситуації, психології бійців, різних за віком, національністю, соціальних статусом, але об'єднаних єдиним напрямом і, переважно єдиним мотивом діяльності, за умови залучення нового пласту документальних джерел та використання сучасних методологічних підходів, надає можливість об'єктивно розкрити духовний стан українського фронтівіка.

Порівняльний, проблемно-хронологічний та генетичний методи, принципи історизму, об'єктивності і системності, методика формулярного аналізу, запропонована С. М. Каштановим [16], прочитання герменевтики тексту, обґрунтоване І. Р. Гальперінім [5] дозволяють проаналізувати епістолярну спадщину 1941-1945 рр. під новим кутом зору.

В рамках міждисциплінарного підходу використано доробок П. Корчемного [13], Н. Коупленда [14], в їх працях розкриваються важливі аспекти військової психології, що пояснюють стан людини під час бою та вплив бойових умов на психіку солдата.

Дослідження фронтіві епістолярного комплексу розпочалося з повоєнного періоду, в статтях радянських істориків Б. І. Жучкова [7], В. А. Кондратьєва [7; 11], П. С. Соломатіна [31] надається джерелознавчий аналіз фронтіві листа, висвітлюється інформативна складова епістолярію, але переважно оминаючи питання історії повсякденності.

А. А. Курносов [10] та Н. Л. Клейн [12] не відступають від суто джерелознавчого підходу до фронтіві епістолярного комплексу, виокремлюючи питання історії партизанського руху Опору в тилу ворога.

Праці радянських науковців, як на нашу думку, сприяють розкриттю проблеми аналізу фронтіві епістолярію, але фрагментарно, через цензурні обмеження радянського періоду.

Проблема аналізу фронтних листів з позицій воєнної психології та антропології є актуальною в колі українських істориків.

М. Ф. Дмитрієнко та І. Н. Войцехівська [6] зазначають, що фронтні листи є інформативно багатою джерельною базою, котра розкриває, зокрема й морально-психологічний вимір війни як екстремальної ситуації.

Серед археографічних досліджень варто виокремити праці, присвячені аналізу музейних та архівних колекцій листів 1941-1945 рр.

В. Сацуга [32; 18] коротко характеризує колекцію листів, що зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького; М. І. Крячок [9], застосовуючи як основний біографічний метод, аналізує фронтне листування Я. Качури.

У статті Л. Рибченко [27] висвітлюється морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України, досліджується вплив інформації, отриманої з листів, на світосприйняття адресата.

Л.В. Легасова [19] працювала з фондовою колекцією Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», яка налічує понад 5 тисяч листів. Ці документи відображають подих часу, атмосферу того чи іншого епізоду, те, що губиться за скупими рядками офіційних повідомлень і донесень воєнної доби.

Т.О. Куцаєва [17] створила авторську класифікацію групи листів меморіалу за різними видовими ознаками: за соціальним статусом, за віком, за географією чи лінгвістичними особливостями адресантів.

Приділяється увага даній проблематиці й серед російських науковців: в статті В.А. Сомова [30] надається неупереджена різнобічна характеристика фронтних листів. Роботи Т.А. Булигіної [1] розкривають панораму фронтного побуту і повсякденності, відтворену за матеріалами епістолярної спадщини.

А. Іванов [8] у дисертаційній праці акцентує увагу на питаннях історико-антропологічного і історико-соціального характеру.

Н. В. Момотова [22] вивчає фактори побудови аксіологічної системи військовослужбовців, Н.Л. Пушкарев [24] досліджує проблеми становища людини на війні шляхом аналізу джерел особистого походження.

Е. С. Сенявська [29] та І.Ю. Моїсєєва [21] реконструюють образ війни та ворога в свідомості солдатів.

Англомовні дослідники Й.Г. Альтман [36], В.М. Декер [38] характеризують епістолярний жанр в цілому, Б. Керолайн [37], Д. Бартон [39] подають епістолярії як результат соціальної практики певного історичного періоду.

Історичний аспект культури написання епістолярію обрано Г. М. Шнайдером [40]. Л. Стенлі [41] узагальнює теоретичну інформацію

листів і кореспонденцій, що допомагає зробити концептуальні висновки щодо психологічних портрету автора епістолярію.

Німецькі історики К. Шнейдер та Й. Еберт [42] аналізують польову пошту років Другої світової війни (1939-1945 рр.) загалом, їх досвід можна використати, залучаючи порівняльний метод. М. Гамбург [43] зупиняється на методологічних підходах до смислового аналізу листів з фронтів Другої світової війни.

Таким чином, можна констатувати, що проблема аналізу фронтного епістолярію 1941-1945 рр. не перебуває поза увагою вітчизняних та зарубіжних науковців, але малодослідженими фрагментами теми лишаються питання культурно-ментальних, психологічних особливостей духовного стану українського фронтника, впливу «фронтних звісток» на сприйняття війни в родинних бійців.

Авторка спробує визначити місце гуманістичних цінностей та ідеалів в листуванні фронтників Дніпропетровщини. Джерельний комплекс, використаний авторкою, складається з епістоляріїв, опублікованих у збірниках [3; 26; 33; 35] та опрацьованих листів з архіву Дніпропетровського історичного музею та Державного архіву Дніпропетровської області [44-54], у переважній більшості проаналізованих джерел присутня інформація світоглядного характеру в обсязі декількох речень. Написання листів відбувалося в екстремальній ситуації, що безпосередньо впливало на сприйняття дійсності, активізувало емоції, наявність військової цензури обмежувала виклад інформації, ідеологічна політика на фронті призводила до появи партійних гасел у епістоляріях, але власна інтерпретація дійсності, що чітко відображена у листах, свідчить про сформоване особисте ставлення до подій. Якщо біографічні відомості про адресанта збереглися - подаються у статті при цитуванні листа.

На нашу думку, перш за все яскраво ілюструє ставлення до воєнної дійсності мотивація діяльності солдата. На рівні свідомості військовика відбувається визначення причин свого перебування в екстремальних умовах, формується образ ворога, який стає на заваді до втілення в життя власної ціннісної орієнтації, уявлень про філософські категорії «блага, добра, щастя». «Проклятые немцы лишили нас этого счастья и я их за это во сто крат сильнее» [44] - констатує в листі до дружини В. І. Жигулін, прагнучи прийняти участь у святкуванні дня народження сина. За соціальним статусом він кандидат технічних наук, громадський діяч, воював на Південно-Західному, Сталінградському, Південному 1-му та 4-му Українських фронтах, нагороджений орденом Червоної зірки та медалями, за національністю – українець, 1915 р. народження.

«Я поеду теперь освобождать родную свою страну, дом свой, мать и всех родителей, которые еще стонут под игмом Гитлера, я долго ждал этого

[...] ждет родная мать, дом и деревня, буду жив, значит вы счастливы в жизни, а нет значит умру, но умру в родных краях» [45, арк. 1] – писав Д. І. Стрижак дружині П. Г. Стрижак, який не був, на відміну від В. І. Жигуліна представником наукової інтелігенції, але аналогічно оцінював воєнну дійсність з позицій етизму – поширеної ціннісної орієнтації, котра найбільшою мірою виражає загальнолюдський зміст, їй притаманний високий рівень суспільної активності, відповідальності за долю інших людей [32, с.528].

Фронтвик І. Ф. Бендриков повідомляє, що «на пути отступления зверь уничтожает все живое и мертвое, сжигает дотла деревни, разрушает г. Могилев и ряд других городов» [46]. Засудження діянь супротивника, що направлені на руйнування рідної країни, звичного укладу життя, знищення близьких людей та друзів, стає переконливим мотивом боротьби: «бью фашистов [...] и буду бить их пока бьется мое сердце буду сторицей отплачивать за все их звериные деяния» [47] - наголошував М. Л. Величай, гвардії майор, учасник форсування Дніпра. «Не думай, что мне так уж плохо. – запевняє він дружину. – Я себя чувствую героем, смел и решителен» [47]. Очевидно, гуманістична вмотивованість діяльності викликала такий спектр почуттів в ситуації бойової дійсності.

Варто зазначити, що згадки про політичні мотиви боротьби з нацистами, на зразок «захисту завоювань жовтневої революції», «захисту влади партії» та ін. в неопублікованих архівних документах зустрічаються нечасто, а якщо й присутні, то адресантом робиться акцент саме на патріотично-гуманістичних ідеалах. У листі з фронту солдат М. Черкасов писав: «Мамо, я вступив у партію... Мамо, помолися за мене Богу». Цей приклад наочно ілюструє переплетення суперечливих ментальних кластерів та ідеологічних установок свідомості тих, хто воював з гітлеризмом [4, с.5]. Аналізуючи виникнення таких думок у М. Черкасова, можна дійти висновку, що вступ у партію виступає не як результат прояву глибоких політичних переконань, а лише як вимір соціального престижу, натомість етико-релігійна складова є невід'ємною характеристикою світосприйняття особистості.

П. Я. Гусенко, українець 1914 р. народження, Герой Радянського Союзу, командир 81-го бомбардувального авіаційного полку 5-ої повітряної армії, загинув у 1944 р., направивши палаючий літак на залізничний вузол м. Прешов (Чехія). Цікавою є мотивація цього військовослужбовця-керівника, який відзначився героїчним вчинком – позиція П. Я. Гусенка виражена у співзвуччі з почуттями більшості бійців: у вересні 1943 р. він звертався до родини: «Передайте Виталику, что я и за него посылаю пулеметные очереди на голову гитлеровских бандитов» [48].

О. В. Постний, українець 1910 р. народження, який в складі першого десанту форсував Дніпро біля с. Глушець (Білорусь), у листі до доньки підкреслює, що воює: «за ваше счастье, за счастье таких деток, как вы, за смерть замученных советских детей» [49]. Він займав посаду політрука, але у його листах відсутні ідеологічні формулювання, виразно виступає пріоритетність загальнолюдських цінностей, домінування природних почуттів, усвідомлення масштабу гуманітарної катастрофи, в якій він для себе виокремлював шляхетну роль захисника власного народу, а не певних політичних постулатів.

«Вообще о детях ты ни слова не пишешь. – дорікає він дружині Є. А. Марусич. – А ведь для меня это самое дорогое, это мое счастье» [50]. Саме таке розуміння боротьби за щастя ставало рушійною силою боротьби з нацизмом.

А. Я. Тимонюк, українець 1906 р. народження, у березні 1943 р. добровільно пішов на фронт, в жовтні цього ж року загинув у повітряному бою. Про причини своєї бойової діяльності фронтвик коротко і влучно говорить у листі до родини, якого написав в серпні 1943 р.: «буду на нашей украинской земле. Она меня породила и я ее должен защищать» [51].

Б. Значковський розпочинає свого листа до матері власним віршем «Сини», у якому закликає її гордитися своїми дітьми. Психологічний зв'язок з рідними, бажання підкреслити перед ними свої моральні якості, заслужити повагу серед знайомих, надавало сил для збереження відносного спокою в складних фронтвих умовах. «Сражался честно из врагом, / Не видел сна, и не было покоя, / Когда я вспоминал про вас родных и дом...» [52, арк. 1] - пише Б. Значковський, перебуваючи в госпіталі.

М. В. Богданов, росіянин, 1903 р. народження, командир 18-го гвардійського артилерійського полку Приморської армії, загинув на Брянщині у жовтні 1943 р. Відзначився у боях за Одесу та Севастополь, у 1942 р. отримав зірку Героя. Змальовуючи дружині своє перебування на фронті, відверто говорить і про складну ситуацію, і про природне бажання самозбереження, але закликає її до мужнього ставлення до реальності, сприйняття скорботних звісток і подій з точки зору превалювання високих моральних якостей: «Денечки настали горячие. Не волнуйся, чувствую себя ничего. Я тебе как-то писал, что лучше быть вдовой героя, чем женой презренного труса. Жить конечно хочется [...] ну, это не от нас зависит, война ведь» [53].

Ю. Г. Пушкін, росіянин 1899 р. народження, учасник оборони Дніпропетровщини та Сталінградської битви, звертається до рідних, незважаючи на звістку про їх загибель. Надія на повернення у сім'ю, на повне відтворення довоєнного життя займає провідне місце у багатьох

листах, такі сподівання дозволяли зберігати душевну рівновагу, не втрачати психологічної самоідентифікації з родиною, певним населеним пунктом. «После освобождения города Белая Церковь я написал запрос местным властям о твоей судьбе и тут же написал маленькое письмо по старому адресу. Мне стало известно в 1941 г., что немцы призвели страшную расправу с жителями Белой и в том числе ты стала жертвой расправы. Мне до сих пор не верится, что это случилось и я надеюсь что ты и Витя живы» [54] – ілюструючи відсутність зневіри та відчаю, пише фронтовик, який в березні 1944 р. загинув біля с. Новоіваніка Миколаївської обл..

Отже, морально-психологічний стан людини в ситуації бойової дійсності визначався перш за все ціннісною орієнтацією, що будувалася на рівні індивідуального вибору. Аксиологічна система впливала на світосприйняття особистості, дозволяла інтерпретувати реальність з позицій обраних пріоритетів. У значній кількості листів основну роль відіграють висловлювання патріотично-гуманістичного характеру: про визволення Батьківщини, в тому числі і малої – рідного селища, міста, регіону, про захист близьких, які евакуйовані до тилу чи лишилися на окупованих територіях, про відновлення мирного життя. Саме природні загальнолюдські прагнення виявляються пріоритетними, а не політичні.

З огляду на наявність воєнної цензури, описи бойових баталій мали б бути відсутніми, але в деяких епістоляріях зустрічається коротке висвітлення перебігу певного бою, під час якого пишеться лист, далі зазвичай підкреслюються етичні причини власної діяльності, котрі презентують автора епістолярію, ілюструють усвідомлення фронтовиком особистої ролі в боротьбі проти нацизму за гуманістичні цінності цивілізації.

Аналіз епістолярної спадщини 1941-1945 рр. дає можливість зробити висновки про переважно саме гуманістичну мотивацію бойової діяльності.

Епістолярна спадщина років Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) є унікальним інформативним джерельним комплексом для дослідження питань історії повсякденності, воєнно-історичної антропології, воєнної психології. Хоча йдеться не про повне та всебічне відображення свідомості бійців у листуванні, але залучення низки міждисциплінарних методів та методик, сучасних методологічних концепцій значно наближують науковців до висвітлення недостатньо досліджених аспектів морально-психологічного стану українських фронтовиків.

Література

1. Бульгина, Т.А. Письма с фронта как источник истории повседневности в годы Великой Отечественной войны / Т.А. Бульгина // Ставрополь: правда военных лет. Великая Отечественная в документах и исследованиях. – Ставрополь, 2005. – С. 530 – 540.
2. Войцехівська, І.Н. Епістологія: Короткий історичний нарис / І. Н. Войцехівська, В.П. Ляхоцький. – К.: Український державний науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства, 1998. – 53 с.
3. Веденєв, Д. Лисенко, О. До проблеми формування наукової концепції історії України періоду другої світової та Великої Вітчизняної війни [Електронний ресурс] Режим доступу: http://kamenka.ucoz.ua/publ/quot_do_problemi_formuvannja_naukovoji_koncepciji_istoriji_ukrajini_periodu_drugoji_svitovoji_ta_velikoji_vitchiznjanoji_vijn_quot/1-1-0-3
4. Говорят погибшие герои: Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941-1945 гг.) / Сост. В. А. Кондратьев, З.Н. Политов. – М.: Политиздат, 1986. – 398 с.
5. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И. Р. Гальперин – М., 1981. – 139 с.
6. Дмитрієнко, М. Ф. Епістолярій періоду Великої Вітчизняної війни як джерело інформації та об'єкт джерелознавчого дослідження / М. Ф. Дмитрієнко, І. Н. Войцехівська // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст. / відп. ред.: Валерій Андрійович Смолій. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1997. - Вип.6 : . – 2002. – С.68-70.
7. Жучков, Б. И. Кондратьев В.А. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник / Б. И. Жучков. В. А. Кондратьев // История СССР. – 1961. – № 4. – С.55-69.
8. Иванов, А.Ю. Фронтовые письма участников Великой Отечественной войны как исторический источник: (по материалам республики Татарстан) / Иванов А.Ю. // Автореф. дисс. к. и. н. – Казань, 2009. – 24 с.
9. Крячок, М.І. Из фронтового листування Якова Качури./ Крячок М.І. // Архіви України - 1995. - № 1-3. - С. 42-47.
10. Курносоев, А. А. Источники по истории народного сопротивления в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941 – 1945 гг. / А. А. Курносоев // История СССР. – 1965. – № 3. – С. 35-45.

11. *Кондратьев, В. А.* О публикации писем советских людей периода Великой Отечественной войны / В. А. Кондратьев // История СССР. – № 6. – 1986. С. 71 – 86.
12. *Клейн, Н. Л.* Письма – ценный источник / Н. Л. Клейн // Советские архивы. – 1966. – № 4. – 71-86.
13. *Корчемный, П. А.* Военная психология: Методология, теория, практика. / П. А. Корчемный. - М.: Военный университет, 1998. – 184 с.
14. *Коупленд, Н.* Психология и солдат. / Н. Коупленд / Пер. с англ. Сапронова А. Т., Катеринича В. М. - М.: Военное издательство. 1991. – 96 с.
15. *Курносков, А. А.* Некоторые проблемы собирания, учета, хранения и использования документальных памятников и общественные музеи // Вопросы собирания, учета, хранения и использования документальных памятников истории и культуры. – М., 1982. Ч.1. – С. 11 – 28.
16. *Каштанов, С. М.* Русская дипломатика./ С. М. Каштанов – М., 1988. – 230 с.
17. *Куцаєва, Т.О.* Листи учасників війни — джерела історичної пам'яті. / Т.О. Куцаєва // Збірник Всеукраїнської наукової конференції [«Історія повсякденності: теорія та практика»], (Переяслав-Хмельницький). – Вип. 25. — П-ХМУ, 2010. – С.100-102.
18. *Листи з фронту. З фондів дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Каталог / авт.-упоряд.: В. М. Сацута. – Дніпропетровськ: арт-прес, 2007. – 68 с.*
19. *Легасова, Л. В.* Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. — 2010. — № 2. – С. 144-154.
20. *Моисеева, И. Ю.* «Человек на войне» в солдатских письмах (по материалам фронтовых писем 1941 – 45 гг.) / И. Ю. Моисеева // Человек и война. XX век: проблемы изучения и преподавания в курсах отечественной истории. Всероссийская научно-практическая конференция, 14-15 мая 2002 г.: материалы. – Омск, 2002. – С.36-39.

21. *Моисеева, И. Ю.* Тема войны и образ врага: опыт реконструкции по материалам солдатских писем 1941 – 1945 гг. / И. Ю. Моисеева // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии: сб. ст. – Челябинск, 2004. – С. 186-197.
22. *Момотова, Н. В.* Ценностный мир военнослужащих в письмах с фронтов Великой Отечественной войны / Н. В. Момотова // Социология. – 2005. – № 2. – С. 106-131.
23. *Пушкарев, Л. Н.* Человек на войне (источники по изучению менталитета фронтовиков в годы Великой Отечественной войны) / Л. Н. Пушкарев // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 3. – С. 109-121.
24. *Пушкарев, Л. Н.* Источники по изучению менталитета участников войны (на примере Великой Отечественной войны) / Л. Н. Пушкарев // Военно-историческая антропология. – М., 2002. – 319-333.
25. *Про що говорять листи з фронту* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://arhiv-statey.pp.ua/index.php?newsid=22986>
26. *Последние письма с фронта. 1941. Сборник. Т.1. – М.: Воениздат, 1991. -*
27. *Рибченко, Л.* Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941-1943 рр. / Л. Рибченко // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С. 251-265.
28. *Сенявская, Е. С.* Военно-историческая антропология – новая отрасль исторической науки / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 2002. – № 4. – С.135-143.
29. *Сенявская, Е. С.* Человек на войне: опыт историко-психологической характеристики российского комбатанта / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 7-15.
30. *Сомов, В. А.* Письма участников Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В. А. Сомов // Вопросы истории. – 2003. – № 8. – С. 131-135.
31. *Соломатин, П. С.* Фронтовые письма и корреспонденции в газету «Правда». 1941 – 1945 гг. / Соломатин П. С. // Исторические записки. – 1965. – С. 243-255.
32. *Сацута, В.М.* Листи з фронту в колекції ДІМу [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0224.html>

33. *Фронтові* трикутники. Розповіді про листи учасників Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1983. -
34. *Цінності* в житті людини та суспільства. // Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997.
35. *Шендрік, В.* Письма, не убитые войной. / В. Шендрік. – Одесса: Маяк, 1983.
36. *Altman, J. G.* Epistolarity: Approaches to a form / J. G. Altman. – Ohio State UP: Columbus, 1982. – 235 p.
37. *Gender and Politics in the Age of Letter Writing, 1750–2000* / [ed. by Bland Caroline, Cross M^aire]. – Aldershot: Ashgate, 2004. – 280 p.
38. *Decker, W. M.* Epistolary Practices. Letter Writing in America Before Telecommunications / W. M. Decker. – Carolina: University of North Carolina Press, 1998. – 285 p.
39. *Letter Writing as a social practice (Studies in Written Language and Literacy, V. 9)* / Ed. By David Barton and Nigel Hall. – Lancaster University – Manchester Metropolitan University: John Benjamins Pub. Co., 2000. – 262 p.
40. *Schneider, G. M.* The Culture of Epistolarity: Vernacular Letters and Letter Writing in Early Modern England, 1500-1700 / G.M. Schneider. – Newark, DE: University of Delaware Press, 2005. – 388 p.
41. *Stanley, L.* The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences / L. Stanley // *Autobiography*. – 2004 – Vol. 12 – P. 201-235.
42. *Clemens Schwender und Jens Ebert.* Feldpost im Zweiten Weltkrieg [Die elektronische Ressource] // *Das Regime des Zugriffes* - <http://www.feldpostsammlung.de/02-einleitung.shtml>
43. *Martin Humburg.* Feldpostbriefe aus dem Zweiten Weltkrieg - Werkstattbericht zu einer Inhaltsanalyse [Die elektronische Ressource] // *Das Regime des Zugriffes* <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/beitrag/essays/feld.htm>
44. ДІМ, АФС-5465. Лист Жигуліна В.І. до дружини Жигуліної Н.К. 20.12.1943.
45. ДАДО, ф. Р-5421, оп. 1, спр. 20. Фронтовіє письма 1943 г. Д. И. Стрижак жене П.Г. Стрижак, арк.1.

46. ДІМ, К.82 п.1. Лист Бендрикова Івана Федоровича дружині Бендриковій Марії Іванівні. 4.07.1944.
47. ДІМ, арх. – 49776. Лист Величай Михайла Лукича дружині Величай Ніні Павлівні та сину Величай Володимирі Михайловичу 12.06.1942.
48. ДІМ, арх.-25877. Лист Гусенка Павла Яковича матері. 7.09.1943.
49. ДІМ, арх. – 9870. Лист Постного Олексія Володимировича дружині Марусич Єфросинії Аврамівні. 01.11.1943.
50. ДІМ, арх. – 16906. Лист Постного Олексія Володимировича дружині Марусич Єфросинії Аврамівні. 5.05.1942.
51. ДІМ, арх. – 49550. Лист Тимонока Андрія Якимовича дружині Тимоноук Тетяні Данилівні та доньці Півняк Галині Андріївні. 27.07.1943.
52. ДАДО, ф. Р-5421, оп. 1, спр. 57. Письма с фронта Бориса Значковского жителя г. Пятихатки. 1943-1944 гг., арк. 1.
53. ДІМ, арх. – 914/16. Лист Богданова М. В. дружині М. Богдановій.
54. ДІМ, арх. – 915/20. Лист Пушкіна Юхима Григоровича дружині Пушкіній Клавдії Іванівні та сину Пушкіну Віктору Юхимовичу. 12.01.1944.